

Bijdrage tot theorievorming over de 16e- en 17e-eeuwse Europese heksenvervolgingen

M. Gijswijt-Hofstra*

Dit artikel (1) bevat een bespreking van een viertal recente studies over de Europese heksenvervolgingen (Trevor-Roper, Mandrou, Macfarlane, Thomas): na behandeling van de vraagstellingen, het materiaal en de verklaringen worden de belangrijkste onderzoeksproblemen op het terrein van materiaalverzameling en theorievorming gesignaleerd. Vervolgens wordt een bijdrage tot oplossing van een deel van deze problemen gegeven in de vorm van een indeling van heksenvervolgingen en suggesties voor een benadering van massale, lokale heksenvervolgingen, die als apart type worden onderscheiden. Hiertoe worden drie vragen in onderlinge samenhang uitgewerkt:

1. Wat zijn de belangrijkste overeenkomsten en verschillen tussen massale, lokale heksenvervolgingen en heksenvervolgingen die niet of in mindere mate dit massale karakter vertonen?
2. Wat zijn de belangrijkste overeenkomsten en verschillen tussen massale heksenvervolgingen en andersoortige massale, lokale vervolgingen (bijv. van ketters, Joden en andere groeperingen) in de 16e en 17e eeuw?
3. Wat is de verklaring van ontstaan, verloop en einde van massale, lokale heksenvervolgingen?

De massale vervolgingen worden geanalyseerd in termen van structurele (on)kwetsbaarheid, mobilisering en tegenmobilisering. Gewezen wordt op het soort benodigde gegevens.

Het probleem van de verklaring van de heksenvervolgingen, die in het 16e en 17e eeuwse Europa talrijke (2) slachtoffers maakten, heeft vele historici sinds de vorige eeuw bezig gehouden (3). Enkele recente uitgaven

*Geboren 1940. Studeerde sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds 1970 medewerker bij het Historisch Seminarium van de U.v.A.

over Europese (4), Franse (5) en Engelse (6) heksenvervolgingen en hekserijvoorstellingen getuigen, meer of minder expliciet, van de vele nog resterende problemen op het terrein van materiaalverzameling en theorievorming.

Monter beëindigt een artikel over de historiografie van de Europese hekserij (7) met een aansporing tot meer systematische kennisverwerving om belangrijke lakunes op te vullen.

Aan het slot van een overzichtswerk over hekserij, met bijdragen van cultureel-anthropologen en historici (8), wijst Beidelman zelfs op de noodzaak allereerst onze benadering van deze verschijnselen opnieuw te overdenken.

Ook voor sociologen vormt de verklaring van de Europese heksenvervolgingen, en van hekserijverschijnselen in het algemeen, een uitdagende opgave, die helaas, zoals voor zoveel historische onderwerpen geldt, tot dusverre weinig weerklank onder hen heeft gevonden.

Dit artikel bevat pogingen om onderzoekproblemen op te sporen en een bijdrage tot oplossing hiervan te leveren in de vorm van een indeling van heksenvervolgingen en suggesties voor een benadering van massale lokale heksenvervolgingen, die ik als apart type zal onderscheiden (9).

Achtereenvolgens komen aan de orde:

- I. *De recente studies van Trevor-Roper, Mandrou, Macfarlane en Thomas:*
  1. vraagstellingen, p. 306
  2. materiaal, p. 307
  3. verklaringen, p. 311
  4. de belangrijkste onderzoekproblemen, p. 319.
- II. *Een benadering van massale, lokale heksenvervolgingen:* p. 320
  1. een indeling van heksenvervolgingen, p. 321
  2. vergelijking van massale heksenvervolgingen en andersoortige massale, lokale vervolgingen, p. 328
  3. verklaring van ontstaan, verloop en einde van massale, lokale heksenvervolgingen, p. 330.

I. De recente studies van Trevor-Roper, Mandrou, Macfarlane en Thomas

Om met de overeenkomsten van de studies te beginnen: alle vier auteurs geven een verklarende analyse van (aspecten van) de Europese heksenvervolgingen over een lange periode. Trevor-Roper behandelt naast de 16e

en 17e eeuw met heksenvervolgingen, ook enkele hieraan voorafgaande eeuwen; Thomas richt zich eveneens op de 16e en 17e eeuw; Macfarlane bestudeert de periode van 1560-1680, en Mandrou die van 1580 tot plm. 1690.

De verschillen zijn talrijker en wegen zwaarder. Trevor-Roper ziet kans in een bestek van 122 blz. geheel Europa te bestrijken; Thomas heeft 688 blz. nodig voor Engeland, maar hij behandelt ook verschijnselen van religie en magie; Macfarlane besteedt 253 blz. aan hekserij in Essex, terwijl Mandrou 564 blz. voor Frankrijk gebruikt.

1. *Vraagstellingen*

Ook de vraagstellingen lopen sterk uiteen. Zeer veelomvattend is die van *Trevor-Roper*: hij wil opkomst, verloop en einde van hekserijgeloof en heksenvervolgingen verklaren; of, in zijn eigen woorden, „look at the craze as a whole, throughout Europe, and, if possible, to relate its rise, frequency and decline to the general intellectual and social movements of the time, from which I believe that any such movement is inseparable” (10).

Mandrou's vraagstelling blijft beperkt tot een bepaald aspect van de heksenvervolgingen, nl. de mentaliteitsveranderingen van de Franse rechters. Zijn vraag luidt: „Comment et pourquoi les juges, qui, pendant des siècles, acceptèrent la sorcellerie, condamnèrent des milliers de malheureux au bûcher, décidèrent-ils au XVIIe siècle de renoncer et cessèrent de poursuivre ceux qui passaient pour s'être vendus au Diable?” (11).

Macfarlane legt zich, evenals Mandrou, beperkingen op. Hij tracht fluktuaties in het aantal heksenbeschuldigingen in Essex vanaf 1560 te verklaren, daarbij het geloof in heksen als gegeven aanvaardend. „Rather than asking, „Why did people believe in witchcraft?” this study attempts to explain what types of people were the accusers, victims, and suspects, given such a framework of beliefs” (12).

Thomas' belangstelling gaat uit naar het zeer brede terrein van religie en magie in het 16e en 17e eeuwse Engeland. Het zwaartepunt van zijn vraagstelling t.a.v. hekserijverschijnselen ligt bij de verklaring van de toename van hekserijgeloof in de 16e en 17e eeuw, en de afname ervan in de loop van de 17e eeuw, zowel bij de meer ontwikkelde groepen als bij het „volk”. Daarnaast ruimt Thomas enige plaats in voor vragen naar de toe-

name van de heksenvervolgingen in de 2e helft van de 16e eeuw en naar het einde van vervolgingen en beschuldigingen.

2. *Materiaal*

Een volgend verschilpunt vormt de materiaalverzameling. Trevor-Roper baseert zich louter op kontemporaine gedrukte bronnen en 19e en 20e-eeuwse historische studies, terwijl de andere auteurs, terecht overtuigd van de grote hiaten in onze kennis, daarnaast vele manuscripten, o.a. processtukken, hebben bestudeerd. Illustratief is Macfarlane's opmerking aan het adres van Trevor-Roper: „The real defect of the essay is that its tone implies that we know a great deal about „witchcraft” and all that is needed is synthesis. In fact we know far too little” (13).

Trevor-Roper schetst de grote lijnen van de „witch-craze”, die hij uitdrukkelijk onderscheidt van „mere witch-beliefs”, „those elementary village credulities which anthropologists discover in all times and at all places”. „My subject is not witch-beliefs, which are universal, but the witch-craze, which is limited in space and time; and by the witch-craze I mean the inflammation of those beliefs, the incorporation of them, by educated men, into a bizarre but coherent intellectual system which at certain socially determined times, gave to otherwise unorganized peasant credulity a centrally directed, officially blessed persecuting force” (14). Hoewel Trevor-Roper wat al te gemakkelijk o.m. kwesties van verbreiding en functioneren van het „gewone” hekserijgeloof in de 16e en 17e eeuw terzijde schuift, wijst hij in deze formulering op een tweetal aspecten die inderdaad kenmerkend zijn voor althans een deel van de Europese hekserijverschijnselen uit die periode. Deze zijn: een tot in de finesses uitgewerkte, op schrift gestelde demonologie, waarin hekserij als een pact met de duivel en daarmee als ketterij wordt voorgesteld; en de van bovenaf (kerk, inquisitie, wereldlijke overheden) goedgekeurde, aangeemoedigde en dikwijls georganiseerde vervolging van heksen. De pauselijke goedkeuring van heksenvervolgingen in 1484, en de 1486 in druk verschenen, door twee Dominicaanse inquisiteurs samengestelde demonologie, de *Malleus Maleficarum*, luidden de periode van massale heksenvervolgingen in. Tot die tijd had de kerk het bestaan van heksen ontkend en hun vervolging verboden: desondanks kwamen reeds in de 14e en 15e eeuw spektakulaire individuele heksenprocessen voor, evenals meer massale, door

Dominicanen georganiseerde vervolgingen in Alpen en Pyreneeën.

Trevor-Roper ziet deze eerste grootscheepse heksenvervolgingen als een uitbreiding van de reeds eeuwen bestaande ketterinquisitie-praktijken: onder dit mom worden tenslotte de heksenjachten door de kerk gesanktionneerd. In de eerste helft van de 16e eeuw is er sprake van nieuwe vervolgingen in de genoemde berggebieden en een aarzelend begin van vervolgingen in Duitsland. Halverwege de 16e eeuw nemen de vervolgingen toe, nu ook onder aandrang van de protestantse hervormers. Grote delen van Duitsland, Frankrijk, Denemarken, Zwitserland, Schotland en Engeland raken bij de heksenjachten betrokken. Nog omvangrijker heksenvervolgingen levert de eerste helft van de 17e eeuw op, waarna dan de processen langzamerhand afnemen en tegen het eind van deze eeuw stoppen. Trevor-Roper vult deze grote lijnen aan met een uitvoerige weergave van polemieken van voor- en tegenstanders van heksenvervolgingen en met beknopte illustraties van een aantal lokale heksenprocessen, waaruit valt af te leiden dat vaak honderden mensen in een tijdsbestek van enkele jaren door toedoen van plaatselijke machthebbers op de brandstapel omkwamen. Vooral vrouwen werden door dit lot getroffen, maar, naarmate de processen vorderden en de „heksen” door foltering en gedwongen werden medeplichtigen aan te wijzen, raakten ook kinderen en mannen, onder wie hooggeplaatsten, in de kolk van verdachtmakingen en processen betrokken. Uit Trevor-Roper's verhaal zou de argeloze lezer kunnen opmaken dat dergelijke massale heksenprocessen vanaf ongeveer 1560, en vooral in de eerste helft van de 17e eeuw, in grote delen van Europa aan de orde van de dag waren. Deze beeldvorming is echter misleidend. Hoewel een sterke toename van het aantal slachtoffers van heksenprocessen in deze periode van godsdienstoorlogen niet ontkend kan worden, moet anderzijds, op grond van literatuur die ook Trevor-Roper ter beschikking stond en die door Baschwitz veel grondiger is benut, worden gewezen op grote regionale en lokale verschillen t.a.v. de heksenvervolgingen. Wat dan o.a. opvalt is, dat massale heksenprocessen in sommige landen niet of nauwelijks (bijv. in Nederland en Engeland) of pas in een laat stadium (in Zweden in de 60-er jaren van de 17e eeuw) voorkwamen; dat ook in landen met grootscheepse vervolgingen steeds bepaalde gebieden of steden van vervolgingen gevrijwaard bleven; en dat lokale massavervolgingen zelden langer dan enkele jaren achtereen voortduurden.

Mandrou besteedt, evenals Trevor-Roper, relatief weinig aandacht aan het verloop van de heksenvervolgingen. Hem gaat het in de eerste plaats om

mentaliteitsveranderingen van de Franse rechters t.a.v. de berechting van „hekserij”. Hoewel in Frankrijk ook vóór 1580 heksenvervolgingen plaatsvonden (met name tussen 1547 en 1560), vormt de periode van 1580 tot 1610 het startpunt van Mandrou's analyse. In deze periode valt de laatste grote vervolgingsgolf, mede gestimuleerd door rechters en theologen, en gepaard gaande met een ruime produktie van zelfrechtvaardigingsliteratuur. Uit Mandrou's schaarse informatie over deze vervolgingen valt op te maken dat hekserijgeloof in de vorm van de o.a. in de *Malleus Maleficarum* neergelegde demonologie vrij algemeen was verbreid in Frankrijk. Heksenvervolging behoorde tot de voornaamste taken van de burgerlijke rechtspraak; hekserij werd streng bestraft, niet in de eerste plaats wegens aanburen of vee toegebrachte schade, maar omdat het als godslastering werd beschouwd. Het initiatief tot beschuldigingen kon zowel van de kant van rechters of professionele heksenpeurders als meer van „onderop” komen: de eerste categorie schijnt vooral in de periode 1580-1610 zeer actief te zijn geweest, terwijl beschuldigingen vanuit het volk te allen tijde mogelijk waren en voorkwamen wanneer er sprake was van afwijkend gedrag of uiterlijk, vijandschap, ziekte en rampen. Vooral arme vrouwen schijnen door de beschuldigingen getroffen te zijn; indien men niet bekende, was vrijspraak mogelijk: dit kwam echter, door toepassing van folteringen, niet veelvuldig voor. Tot de procedure van procesvoering behoorde voorts het laten aanwijzen van medeplichtigen door de beschuldigde.

Uit Mandrou's beschrijving volgt reeds een belangrijke korrektie op Trevor-Roper's voorstelling van de Europese heksenvervolgingen als een aaneenrijging van massaprocessen: in Frankrijk, en ook elders, vormden de meer incidentele, veelal van onderop geïnitieerde heksenvervolgingen een belangrijk verschijnsel, waarvan het relatieve aandeel in het geheel der vervolgingen echter (nog) moeilijk in cijfers uitgedrukt kan worden. Alleen voor Essex is, dankzij de hieronder te bespreken studie van Macfarlane, een dergelijk verhoudingsgetal bij benadering bekend.

Een verdere differentiatie in de heksenvervolgingen verschaft Mandrou in zijn overzicht van de periode 1610-1650, de tijd van de z.g. grote schandaalprocessen in Aix, Loudun en Louviers. Het betreft hier gevallen van bezetenheid, van duivelsbesmetting, bewerkstelligd door een of meer kwaadwillende mensen. De getroffenen zeggen van de duivel bezeten te zijn en doen een beroep op de kerk, die over het monopolie van de remedie beschikt. Dan volgt een reeks openbare duivelsuitdrijvingen (exorcismes) onder leiding van kerkelijke funktionarissen, veelal resulterend in het aanwijzen van de boosdoener(s). Tot 1610 komt dit verschijnsel (dat zich wederom

(nog) niet laat kwantificeren) vooral op het platteland voor, daarna breidt het zich uit naar een aantal steden: nonnen, afkomstig uit gegoede families, gedragen zich hysterisch, verklaren van de duivel bezeten te zijn; onder grote publieke belangstelling ondergaan zij hun exorcismes en wijzen een priester als schuldige aan, die vervolgens krachtens een gerechtelijk vonnis ter dood wordt gebracht. Als een belangrijk aspekt van deze stedelijke exorcismes signaleert Mandrou de machtsstrijd tussen de kerk en de parlementen, die o.m. bevoegd zijn tot de heksenrechtspraak, maar ook tussen de reguliere en de sekuliere geestelijkheid, die voor resp. de nonnen en voor de priesterheks partij kiezen. De grote schandaalprocessen roepen veel beroering op, vergezeld van een heftige openbare discussie: juristen, artsen, theologen nemen standpunten in, waaruit een toenemend ongeloof aan de mogelijkheid van bezetenheid en exorcisme blijkt. Een en ander resulteert in een strengere wetgeving door het Parijse parlement, waarbij o.m. hogere eisen aan de bewijsvoering worden gesteld. In de jaren '40-'80 ondervindt het Parijse parlement nog veel weerstand van de zijde van diverse provinciale parlementen, die in de Parijse verordeningen een inbreuk op hun traditionele autonomie zien en de ook op andere terreinen dreigende centralisatie vrezen. Op het platteland komen in de eerste helft van deze periode nog veel vervolgingen voor, in het Noorden veelal buiten goedvinden van de rechterlijke macht, van onderop georganiseerd, terwijl in het Zuiden nog vele lager geplaatste leden van de rechterlijke macht en zelfs professionele heksenjagers vervolgingen op touw zetten. Overigens zijn er ook gebieden die van vervolgingen verschoond blijven. De bezetenheidsverschijnselen in steden worden steeds zeldzamer. Tenslotte worden in 1682 de heksenprocessen verboden.

Macfarlane, sterk geïnspireerd door studies van kultureel-anthropologen, biedt een grondige analyse van beschuldigingen van hekserij in Essex. Uit de jaren vóór 1560 zijn weinig heksenbeschuldigingen bekend, de meeste dateren uit de periode 1580-1600 en het jaar 1645. Evenals in Frankrijk vormt hekserij een van de meest voorkomende gevallen die de wereldlijke rechtbank te behandelen krijgt. Tussen 1560 en 1680 worden ongeveer 400 mensen (inwonertal van Essex: plm. 100.000) wegens hekserij vervolgd, resulterend in ruim 80 doodvonnissen (gemiddeld minder dan 1 per jaar) en vrijspraak voor meer dan de helft. Tortuur wordt niet of in milde vorm (nl. in 1645) toegepast. Ook de kerkelijke rechtbanken krijgen heksenkwesaties te behandelen, maar hun aandeel neemt onder invloed van nieuwe heksenwetgeving na de eeuwwisseling af. Lang niet alle van hekserij verdachte personen worden bij

een hof aangeklaagd: bij benadering één op vier. Hekserij in Essex, en in het algemeen in Engeland, is een konflikt tussen burenen, vooral optredend na weigering van burenhulp. Heksen zijn meestal oudere vrouwen, hun slachtoffers de iets rijkere buurman of -vrouw die de gevraagde hulp niet verleent. De heks heeft dan een gerechtvaardigd motief om het haar aangedane onrecht te wreken door mensen, vee of oogst schade toe te brengen. In geval van ziekte, dood en ongeluk wordt slechts aan hekserij gedacht, indien men tevoren jegens de buurvrouw tekort geschoten is. De verdenking gaat als het ware vooraf aan de schade, een volgorde, die elders (bijv. in Afrika) vaker omgekeerd wordt aangetroffen.

Na 1600 daalt het aantal heksen zaken aanzienlijk en de berechting wordt steeds milder. Het jaar 1645 vormt een uitzondering op deze tendens, die zich overigens daarna voortzet. In dit jaar wordt in een klein gebied van Essex een voor Essex relatief groot aantal vrouwen (36) beschuldigd, van wie 19 de doodstraf krijgen, slechts één wordt vrijgesproken, terwijl de overigen gevangenisstraf oplopen. Behalve het grote aantal en de strenge bestraffing treffen we als nieuwe elementen aan het optreden van twee professionele heksenjagers, Hopkins en Stearne, die meer kontinentale hekserijvoorstellingen huldigen. Overigens benadrukt Macfarlane de overeenkomsten met vroegere processen en ziet hij het aandeel van Hopkins en Stearne beperkt tot een mobilisering van bestaande spanningen binnen dorpen.

Macfarlane, en ook *Thomas*, die het aksent meer op de ontwikkeling van hekserijvoorstellingen in Engeland legt, vestigen de aandacht op de grote gevarieerdheid van hekserijverschijnselen. Als verschilpunten tussen Engeland enerzijds en het Europese vasteland en Schotland anderzijds noemen zij: de voorstellingen, de wijze van beschuldigen en van procesvoeren en het ontbreken van bezetenheidsepidemieën in Engeland. Volgens de Engelse voorstellingen vormt hekserij een misdaad van een persoon jegens een andere persoon, maar niet een bedreiging van de hele gemeenschap. Hekserij wordt niet gezien als een pact met de duivel, ofwel als ketterij. De beschuldigingen komen meestal van onderop, het fenomeen heksenjager behoort tot de uitzonderingen, tortuur is verboden, heksen bekennen zelden en het aantal processen is, evenals het aantal doodvonnissen, relatief gering.

3. Verklaringen

Op deze zeer schematische kennismaking met de Europese, Franse en Engelse hekserijvoorstellingen en heksenvervolgingen volgt nu een konfrontatie met de verklaringen van de vier auteurs.

Trevor-Roper beantwoordt zijn zeer algemene vragen naar ontstaan, verloop en einde van de Europese hekserijvoorstellingen en heksenvervolgingen in eveneens algemene bewoordingen. Voor het ontstaan van de „witch-craze” geeft Trevor-Roper een driedelige verklaring, gericht op ontstaan

- van de vervolgingen bij de bergvolken van Alpen en Pyreneeën,
- van de demonologie en
- van de vervolgingen elders.

Het vervolgen van de bergvolken door Dominicanen ziet Trevor-Roper als regelrecht gevolg van de „sociale” verschillen tussen het feodale, christelijke Europa en de zich niet konformerende bergbewoners. Nonkonformiteit leidt onherroepelijk tot spanning en konflikt, gepaard gaande met angst, die een uitweg zoekt in vervolging van met stereotypen beladen groeperingen. Nadat ketterij als stereotype van vervolging had uitgediend, kon hekserij hiervoor in de plaats treden. Zo ziet Trevor-Roper ook de demonologie als een produkt van „sociale” angst en druk, door gefrustreerde Dominicanen systematisch uitgewerkt en eind 15e eeuw goedgekeurd door de Paus. Voor de start van de vervolgingen elders in Europa geeft hij een iets uitgebreidere verklaring. Het element van nonkonformiteit leidend tot angst en vervolging van stereotype groeperingen, voorheen kettters en Joden, nu, dankzij de demonologie, ook en vaak overwegend heksen, wordt thans aangevuld met een zondebokredenering. Iedere maatschappij zoekt een zondebok voor „sociale” frustratie, opgeroepen door o.m. epidemieën, oorlogen, etc. Vanaf het eind van de 15e eeuw verschaft de demonologie een verklaring van nonkonformiteit en een stereotiepe zondebok voor vervolging: de heksenvervolging kan beginnen.

Het lange voortbestaan van de demonologie brengt Trevor-Roper in verband met de geringe invloed van sceptici uit de 16e en 17e eeuw, die weliswaar protesteerden tegen de heksenvervolgingspraktijken en een toenemend ongeloof in de mogelijkheid van hekserij aan de dag legden, maar het bestaan van de duivel niet ontkenden. De veelal onder folteringën verkregen bekentissen van heksen versterkten de geloofwaardigheid van de hekserijvoorstellingen, die bovendien nog waren verweven met andere geloofsvoorstellungen en met niet nader genoemde „sociale” belangen.

Het lange voortduren en het oplaaien van de heksenvervolgingen wordt toegeschreven aan de godsdiensttwisten en aan „sociale” strijd: de hierdoor ontstane angst leidt tot zoeken naar een zondebok, die dankzij de demonologie in de gestalte van de heks gemakkelijk kan worden gevonden.

Het ophouden van de vervolgingen vormt voor Trevor-Roper nog een

mysterie, al belet hem dit niet de uitspraak te doen, dat het einde van de heksenjachten pas mogelijk was toen een geheel ander wereldbeeld ontstond, waarin geen ruimte meer was voor de demonologie.

In hoeverre is Trevor-Roper's benadering bevredigend? Op het eerste gezicht lijkt zijn studie door de grote reikwijdte (15) veel aantrekkelijks te bieden: de vraagstelling omvat de gehele periode van grootscheepse heksenvervolgingen in geheel Europa, terwijl deze heksenvervolgingen bovendien worden geplaatst in een algemeen kader van intolerantieverschijnselen, cq. vervolgingen. Bij nader inzien stuiten we echter op belangrijke tekortkomingen op het terrein van precisie en systematiek, die afbreuk doen aan de vermeende voordelen van de grote reikwijdte. Het feitenmateriaal is ontoereikend en soms onbetrouwbaar: onjuist is bijv. de door Trevor-Roper geponeerde gelijktijdigheid van godsdiensttwisten en heksenvervolgingen (16). Ontoereikend is het materiaal bijv. t.a.v. plaats, tijd en verloop van heksen-, ketter- en Jodenvervolgingen gedurende de hele periode, inclusief ook het niet-voorkomen van dergelijke vervolgingen. Dit geldt ook voor verbreiding en aanvaarding van de demonologie en voor de omstandigheden waaronder vervolgingen al dan niet plaatsvonden en voor de heksenvervolgingen zelf, waarvan Trevor-Roper een al te gegeneraliseerde en summiere voorstelling geeft.

In systematisch opzicht springt de grote onduidelijkheid van het begrip-penapparaat in het oog: nog afgezien van de veel gebruikte, niet nader toegelichte term „sociaal” bouwt Trevor-Roper zijn verklaringen op met behulp van begrippen als spanning, konflikt, angst, frustratie, waarvan de betekenis echter duister blijft. Dit heeft als ernstige konsekventie dat de mogelijkheid tot toetsing van deze verklaringen ontbreekt. Bovendien zijn de theoretische formuleringen in hun algemeenheid onjuist: zo leiden nonkonformiteit (hoe ook gedefinieerd), rampen en oorlogen niet steeds tot vervolgingen, noch behoeven vervolgingen noodzakelijk voorafgegaan te zijn door deze verschijnselen.

Mandrou tracht een antwoord te geven op de vraag hoe en waarom in de loop van de 17e eeuw de houding van de Franse rechters t.a.v. hekserij veranderde. Hoofdpunten in zijn betoog vormen de ontwikkeling van de wetenschap en een veranderend wereldbeeld, de schandaalprocessen en de centralisatiepogingen vanuit Parijs. Niet de heksenvervolgingen op het platteland, maar de schandaalprocessen in de steden, waarbij ook welgestelden zijn betrokken, trekken de aandacht van ontwikkelde milieu's in Parijs, waaronder ook rechters. In een context van belangrijke wetenschappelijke vorde-

ringen en een toenemende aandacht voor natuurlijke verklaringen, keren deze rechters zich, in navolging van theologen en artsen, tegen de exorcismes. Vanuit Parijs worden steeds verdergaande pogingen ondernomen om exorcismes en heksenprocessen in geheel Frankrijk aan banden te leggen, hetgeen pas langzamerhand na veel tegenwerking van provinciale parlementsleden gelukt. Als meest kenmerkende aspect van het proces van mentaliteitsverandering onder de Franse rechters noemt Mandrou de lange duur van bijna een eeuw. Voor dit aspect geeft hij in zijn slothoofdstuk een meer expliciete, zij het gedeeltelijke verklaring: enerzijds wijst hij op de betrekkelijk lange tijd die nu eenmaal nodig is om terug te komen op de dwalingen van de traditionele heksenrechtspraak en het hieraan ten grondslag liggende wereldbeeld, en anderzijds op de vanouds bestaande decentralisatie van de Franse rechtspraak en het verzet van de provinciale rechters tegen Parijse centralisatiepogingen.

Meer terloops wijst Mandrou er op dat de Franse heksenvervolgingen wel met kalamiteiten als epidemieën en misoogsten, maar niet met godsdienstoorlogen in verband kunnen worden gebracht. Ook de faktor „hebzucht van rechters” acht hij van geen of geringe betekenis, gezien de armoede van de „heksen”. Mandrou uit zich in tamelijk pessimistische bewoordingen over de onderzoekbaarheid van verloop en oorzaken van de heksenvervolgingen. Uit de Franse archieven valt slechts de directe aanleiding (in de vorm van beschuldigingen, ruzies, kalamiteiten) tot de vervolgingen te halen. Daarom acht hij generalisatie een hachelijke zaak (17).

De voornaamste verdienste van Mandrou's studie ligt op het terrein van de materiaalverzameling, die helaas sterk beperkt blijft tot de attitudes van Franse rechters en weinig gegevens over andere aspecten van de Franse heksenvervolgingen bevat. Zo vermeldt Mandrou weliswaar dat ook gemeenschappelijke rampen als hongersnood en epidemieën aan hekserij werden toegeschreven, maar nadere gegevens over de frekwentie en het relatieve aandeel t.o.v. meer persoonlijk toegebrachte schade, ontbreken.

Macfarlane stelt zich tot taak toe- en afname van het aantal hekserijbeschuldigingen in Essex te verklaren, waarbij hij het hekserijgeloof als gegeven aanneemt. Op grond van een indringende analyse van het onderzoekmateriaal kenschetst hij de hekserijbeschuldigingen als een wijd verbreid verschijnsel, resulterend uit zowel algemene factoren als plaatselijke omstandigheden. „It would seem that it was particular pressures within the village, rather than an external event, such as the arrival of a witch-hunter, a

general economic recession, or political uncertainty, which led to accusations” (18).

Op dorps- noch op regionaal niveau valt een direct verband te constateren tussen fluktuaties in hekserijbeschuldigingen enerzijds en bevolkingsgroei, economische veranderingen, geringe medische kennis en ziekte (epidemieën werden nooit aan hekserij toegeschreven) anderzijds. Voor een verklaring zijn allereerst de burenelaties en de veranderingen daarin van belang. Spanning en ruzies tussen burens leidden tot hekserijverdenking, niet ziekte als zodanig. Deze spanningen kunnen in verband worden gebracht met ambivalente houdingen t.a.v. het instituut armenzorg in de vorm van burenhulp in een periode van „change from a „neighbourly”, highly integrated and mutually interdependent village society, to a more individualistic one” (19). Onopgelost blijft de kwestie waarom in sommige dorpen in Essex geen hekserijbeschuldigingen voorkwamen. „Clearly witchcraft accusations were not the necessary or only mechanism for dealing with a conflict between an ideal of neighbourliness and the practical consequences of social and economic change. Nor does it seem probable that disputes between neighbours were absent before 1560, or that they ended abruptly in the middle of the 17th century” (20).

De vervolgingsgolf van 1645 verklaart Macfarlane uit een combinatie van factoren: de heksenjagers Hopkins en Stearne, niet zozeer gedreven door hebzucht of godsdienstfanatisme, als wel door „a combination of curiosity, bewilderment, and anxiety, with a desire to exercise power and perform a useful public duty” (21), mobiliseerden als het ware reeds bestaande spanningen op dorpsniveau. Dat zij hierin slaagden, schrijft Macfarlane toe aan de ontwrichting van lokaal bestuur en rechtspraak door de burgeroorlog, vermoedelijk ook aan de door de oorlog opgeroepen economische, geestelijke en andere spanningen, en aan het nog steeds bestaande geloof in hekserij.

Voor verdergaande verklaringen van toenemen en ophouden van heksenvervolgingen moet meer materiaal beschikbaar komen over de rest van Engeland en over de periode vóór 1560. Daarbij zouden dan ook de veranderingen in de intensiteit van het hekserijgeloof moeten worden betrokken. Op een wat algemener en spekulatiever niveau dan het voorgaande, doet Macfarlane ons een aantal hypothesen aan de hand, bij wijze van suggesties over hoe men bij een verklaring te werk zou kunnen gaan.

1. De heksenwetgeving en -procesvoering verschaftte een noodzakelijke, maar niet voldoende voorwaarde voor de vervolgingen.

2. De vervolgingen namen af omdat de intellectuele basis waarop het hekserijgeloof berustte, veranderde. Hekserijgeloof vooronderstelt een wereld waarin iemands gedachten en woorden het vermogen hebben een ander te schaden. Na de reformatie voltrok zich allereerst onder de meer ontwikkelde „gentry”, waaruit de juryleden werden gerekruteerd, een mentaliteitsverandering onder invloed van „a less collectivist religion, a market economy, greater social mobility, and a growing separation of people through the formation of institutional rather than personal ties.” (22).

3. Er is geen duidelijke relatie tussen de frekwentie van ziekteverschijnselen en hekserijbeschuldigingen. Ook kan de afname van het hekserijgeloof niet op rekening van een toename van medische kennis worden gebracht, aangezien het eerste aan het laatste voorafging. Bovendien kan een hekserijverklaring van ziekte bestaan naast een adekwate natuurlijke verklaring. Verklaring behoeft derhalve, waarom een aantal sterfgevallen in Essex niet langer als moord werd beschouwd. Een deel van de verklaring zoekt Macfarlane in structurele veranderingen, o.a. verzekering tegen brand en ziekte, die verlies en lijden dragelijker maakten. Daarnaast wijst hij op veranderende ideeën over kausaliteit: steeds minder werden dood en lijden aan de wil van personen toegeschreven, steeds meer aan de werking van abstracte krachten als wetenschappelijke wetten, geluk of toeval.

4. De heksenvervolgingen dienen ook in verband te worden gebracht met belangrijke sociale en economische veranderingen en hiermee samenhangende problemen van armoede en ouderdom. De vanouds bestaande, meer informele oplossingen voor deze problemen (zoals burenhulp, kerkelijke bijstand) funktioneerden in de periode 1560-1650, de tijd van de hekserijbeschuldigingen, zeer stroef. In de loop van de 17e eeuw zocht men andere oplossingen, o.a. werkhuizen, waardoor de individuele verantwoordelijkheid voor armen- en bejaardenzorg en daarmee de tot hekserijverdenkingen leidende spanningen verdwenen.

Macfarlane's onderzoek vormt een voorbeeldige bijdrage tot de studie van heksenvervolgingen. Deze kwalifikatie geldt niet alleen de zeer door-dachte wijze van materiaalverzamelen, de duidelijke presentatie van het materiaal en de hierbij in het algemeen goed aansluitende gevolgtrekkingen, maar ook de verdere aanzetten tot theorieontwikkeling in de vorm van hypothesen. In hoeverre de reikwijdte van deze theoretische inzichten groot genoeg is om ook (een deel van) de heksenvervolgingen op het

Europese vasteland en in Schotland te omvatten, kan alleen beoordeeld worden op grond van grotendeels nog te verwerven gegevens.

Thomas' studie over religie en magie in het 16e en 17e eeuwse Engeland vormt een zeer welkome aanvulling op Macfarlane's onderzoek. Hij tracht veranderingen in diverse soorten geloofsvoorstellingen, waaronder hekserijgeloof, te achterhalen en te verklaren. In deze voorstellingen nemen de verklaring en verlichting van menselijke ellende een centrale plaats in: armoede, ziekte en plotselinge rampen zijn in deze periode normale verschijnselen. Thomas signaleert de volgende ontwikkeling: de Middeleeuwse kerk biedt naast een verklaringssysteem ook vele magische elementen, zoals heiligen, exorcismes, liturgie, sakrament, waarmee het aardse gebeuren via bovennatuurlijke interventie als het ware automatisch kan worden beïnvloed. Na de protestantse reformatie wordt magie uit de kerk geweerd, manipulatie van God's wil is niet langer mogelijk; de voorzienigheid, maar ook het eigen gedrag vormen nu hoofdbestanddeel van de officiële verklaring van ellende. Over de oorzaken van de reformatie en van de geringere tolerantie van magie laat Thomas zich niet uit, wèl wijst hij op gevolgen hiervan, nl. een toename van magie buiten de kerk. Zo verklaart hij ook de toename van hekserijgeloof als een reactie op de sterk verminderde mogelijkheden om binnen de kerk het bovennatuurlijke naar eigen hand te zetten. Zowel de meer ontwikkelde groepen, die overigens pas vanaf het eind van de 16e eeuw invloeden van continentale hekserijvoorstellingen ondergaan, als het volk aksepterden het hekserijgeloof, waarin verklaring van persoonlijk ongeluk als ook de remedie hiertegen, centraal staan.

De toename van de heksenvervolgingen in de tweede helft van de 16e eeuw schrijft Thomas toe aan de aandrang van het volk en aan de door de rechtbanken geboden gelegenheid tot vervolging. De druk vanuit het volk is deels het gevolg van religieuze veranderingen: het protestantisme erkende de realiteit van hekserij, maar bood geen effectieve bescherming of genezing. Deels valt deze aandrang ook te verklaren als reactie op toenemende spanningen en conflicten tussen burens wegens niet verleende buurhulp: indien de nalatige, schuldbevuste buur vervolgens door ziekte of ongeluk wordt getroffen, is dit het resultaat van hekserij door de tekortgedane buurvrouw, die een gerechtvaardigde wrok koestert. De enige remedie vormt dan bestraffing van de heks.

Het afnemen van de justitiële vervolgingen in de 17e eeuw wordt veroorzaakt door een mentaliteitsverandering bij de rechters en de juryleden: men krijgt meer oog voor natuurlijke oorzaken en meer behoefte aan degelijke

bewijsvoering. Informele hekserijbeschuldigingen onder het volk leiden een langer leven, hoewel ook deze tegen het eind van de 17e eeuw teruglopen, wanneer de armen- en bejaardenzorg niet langer een burenenverplichting vormt en daarmee de konfliktstof, tevens aanleiding tot hekserijkwesties, verdwijnt.

We beschikken over onvoldoende materiaal om het proces van afnemend hekserijgeloof bij het volk te achterhalen. Over de afname van hekserijgeloof en van geloof in magie in het algemeen onder de ontwikkelde groepen, is meer bekend. Magie werd intellectueel minder akseptabel, zonder dat al sprake was van een vervangende effectieve technologie. „It was the abandonment of magic which made possible the upsurge of technology, not the other way round” (23). „We are, therefore, forced to the conclusion that men emancipated themselves from these magical beliefs without necessarily having devised any effective technology with which to replace them. In the 17th century they were able to take this step because magic was ceasing to be intellectually acceptable, and because their religion taught them to try self-help before invoking supernatural aid. But the ultimate origins of this faith in unaided human capacity remain mysterious” (24). Thomas legt tenslotte, zij het aarzelend, bij gebrek aan voldoende gegevens, verband tussen de afname van magische voorstellingen en de urbanisatie, de wetenschappelijke ontwikkelingen en de verbreiding van een ideologie van „self-help”.

Thomas benadert de Engelse hekserijverschijnselen vanuit het ruimere perspectief van religie en magie: daarin ziet hij als belangrijkste elementen de verklaring en beheersing van menselijke ellende. Deze benadering voorkomt sommige eenzijdigheden, maar roept andere op door het centraal stellen van reacties op ziekte en ongeluk. Problematisch blijft de wederzijdse relatie en beïnvloeding van hekserijvoorstellingen en -beschuldigingen/-vervolgingen en ook het relatieve aandeel dat reacties op ziekte e.d. in vergelijking met bijv. machts- en konfliktverschijnselen bij dit alles innemen. De overigens zeer grote reikwijdte van de studie wordt bovendien beperkt doordat Thomas als het ware uitgaat van een konstante behoefte van mensen om verklaring en verlichting van ellende te vinden: op dit uitgangspunt bouwt hij zijn betoog over de toename van magie buiten de kerk vanwege het door de reformatie ontstane magische vacuüm. Wat echter ook ter discussie zou moeten worden gesteld is de vraag, onder welke omstandigheden bepaalde soorten verschijnselen al dan niet als problematisch worden ervaren en al dan niet gevoelens van verwondering, onzekerheid en angst oproepen. Doordat Thomas niet op de oorzaken van de Engelse reformatie ingaat, valt niet te beoordelen in hoeverre daarna inderdaad een magisch vacuüm ontstond of dat mogelijk de reformatie tot op zekere hoogte juist

een uiting was van een verminderde behoefte aan en aanvaarding van magie. We raken hier tevens op het terrein van de systematiek en de empirie. Hoewel Thomas tal van interessante verbanden signaleert, komt hij toch veel minder toe aan systematische theorievorming dan Macfarlane, die bovendien een duidelijker onderscheid maakt tussen direkt uit het materiaal voortvloeiende konklusies, en konstateringen van een meer hypothetisch karakter. Een zeer belangrijke bijdrage levert Thomas op het gebied van de empirie, waarbij tevens heel duidelijk wordt hoe ontzaggelijk groot de hiaten in onze kennis (bijv. omtrent geloofsvoorstellingen bij „het volk”) zijn en hoe moeilijk, zo niet onmogelijk, het zal zijn deze hiaten op te vullen.

4. *Onderzoekproblemen*

Wat zijn nu, het werk van Trevor-Roper, Mandrou, Macfarlane en Thomas overziend, de belangrijkste problemen bij de studie van de 16e en 17e eeuwse Europese heksenvervolgingen?

1. *De materiaalverzameling.* Voor zover mij bekend, is op het Europese vasteland en in Schotland nog geen onderzoek verricht volgens de methode Macfarlane/Thomas, uitgezonderd de deelstudie van Mandrou. Mandrou laat zich somber uit over de mogelijkheden van materiaalverzameling in Frankrijk. De kans dat ook elders in Europa minder bronnenmateriaal aanwezig is dan in Engeland, lijkt niet denkbeeldig, maar zal op zijn minst nader onderzocht moeten worden.

2. *De theorievorming.* Deze verkeert, zeker voor de kontinentale en Schotse heksenvervolgingen, in een zeer pril en spekulatief stadium. Enerzijds is dit door de geringe hoeveelheid en kwaliteit van het beschikbare materiaal niet verwonderlijk, anderzijds vormt verdere theorievorming een voorwaarde voor een meer strategische materiaalverzameling. Op grond van onze huidige kennis is het zeker mogelijk enkele problemen van theorievorming te signaleren en te verhelderen.

Pogingen om „de” Europese heksenvervolgingen in één beknopte verklaring te vangen, zijn tot mislukking gedoemd: de veelsoortigheid en complexiteit van deze verschijnselen maken meer gedifferentieerde vraagstellingen en theorievorming noodzakelijk. De vraagstelling moet worden opgebouwd uit meer beperkte en gespecificeerde vragen naar het hoe en waarom van (aspecten van) diverse soorten heksenvervolgingen, inclusief

het ontbreken daarvan. Nadere specificering van de te onderzoeken problematiek vormt bovendien een voorwaarde voor theorievorming op een algemener niveau of eventueel voor toepassing en toetsing van elders reeds ontwikkelde theoretische inzichten op de bestudeerde heksenvervolgingen.

Ik zal nu trachten deze opmerkingen concreter gestalte te geven in de vorm van suggesties voor de benadering van massale, lokale heksenvervolgingen.

II. *Een benadering van massale, lokale heksenvervolgingen*

De periode van de Europese heksenvervolgingen kan, zoals ook al blijkt uit de hier behandelde studies, vanuit meerdere perspectieven met variërende reikwijdte en „relevantie” (25) worden benaderd. Evenals Trevor-Roper interesseert mij vooral de problematiek van massale vervolgingen: wanneer en waardoor is een samenleving als het ware kwetsbaar voor dergelijke verschijnselen? Welke overeenkomsten en verschillen, welke meer konstante en meer wisselende aspecten treffen we in de loop der geschiedenis aan bij deze verschijnselen en de processen waarvan zij deel uitmaken? Is het mogelijk ons inzicht in het niet-voorkomen en in het voorkómen van massale vervolgingen te vergroten?

De studie van massale, lokale heksenvervolgingen vormt een onderdeel van dit bredere probleemgebied, dat overigens een duidelijker benaming en afgrenzing behoeft dan ik hier geef en kan geven. Een voorlopige aanduiding van wat we onder „massale, lokale heksenvervolgingen” kunnen verstaan is: het op beschuldiging van hekserij vervolgen en bestraffen (vaak: doodstraf) van relatief grote aantallen mensen, behorende tot eenzelfde lokale gemeenschap (stad, streek of dorp), binnen een betrekkelijk korte periode (variërend van enkele maanden tot enkele jaren).

Belangrijke, nader uit te werken vragen zijn:

1. *Wat zijn de belangrijkste overeenkomsten en verschillen tussen massale, lokale heksenvervolgingen en heksenvervolgingen die niet of in mindere mate dit massale karakter vertonen?* (zie p. 321)

Welke soorten heksenvervolgingen kunnen worden onderscheiden en in hoeverre zijn hiervoor verschillende verklaringsskaders nodig? Vergelijk bijv. de los van elkaar staande hekserijbeschuldigingen in Essex, en de sterk variërende heksenvervolgingen op het vasteland van Europa, zoals de meer traditionele beschuldigingen, massale vervolgingen en bezetenheidsverschijn-

selen. Waar, wanneer en met welke frekwentie treffen we de diverse soorten heksenvervolgingen aan?

2. *Wat zijn de belangrijkste overeenkomsten en verschillen tussen massale heksenvervolgingen en andersoortige massale, lokale vervolgingen (bijv. van ketters, Joden en andere groeperingen) in de 16e en 17e eeuw?* (zie p. 328)

In hoeverre kunnen en moeten we deze verschijnselen onder één noemer brengen? Waren samenlevingen al dan niet kwetsbaar voor één soort vervolging of voor meerdere soorten tegelijk? Waar en wanneer treffen we diverse soorten massale, lokale vervolgingen aan?

3. *Wat is de verklaring van ontstaan, verloop en einde van massale, lokale heksenvervolgingen?* (zie p. 330)

Onder welke omstandigheden is de kans groot dat deze vervolgingen (dan wel andersoortige vervolgingen) op gang komen? Hoe wordt het verdere verloop beïnvloed, en op welke wijze worden de vervolgingen beëindigd? Kan men zeggen dat een samenleving waarin een geloof in hekserij sterk is verbreid als het ware voortdurend het risico loopt, dat heksenvervolgingen zich voordoen?

Indien we bij de studie van de Europese heksenvervolgingen het perspectief van massale vervolgingen centraal stellen, zullen m.i. deze drie vragen in onderlinge samenhang moeten worden uitgewerkt. Of deze onderneming, gezien de mogelijkheden en beperkingen van materiaalverzameling, te ambitieus is, kan niet zonder verder onderzoek worden beoordeeld. Door nu nader in te gaan op de vraagstellingen, zal ik tevens een indruk proberen te geven van het soort benodigde gegevens.

Vraag 1: een indeling van heksenvervolgingen

De gemeenschappelijke noemer van hekserijverschijnselen ligt besloten in de veronderstelling dat levende personen met behulp van bovennatuurlijke krachten andere personen (soms ook God) schade toebrengen. Op veronderstelde hekserijactiviteiten kan beschuldiging en eventueel vervolging van de verdachte volgen.

Belangrijke verschillen doen zich echter voor met betrekking tot de aard en de verbreiding van de voorstellingen en de intensiteit, de verbreiding en de aard van beschuldigingen en vervolgingen. Hierbij lijken mij vooral de volgende elementen van belang voor een indeling van heksenvervolgingen, die mede is afgestemd op mijn vraagstelling naar massale vervolgingen.

A. De aard van de voorstellingen

1. *De werkwijze en organisatie van heksen*: heksen werken alleen of samen, al dan niet met hulp van of in komplot met de duivel.
2. *De door heksen aangerichte schade*: heksen brengen één persoon direkt of indirekt schade toe; heksen benadelen daarnaast ook de hele gemeenschap door epidemie, misoogst, oorlog; heksen veroorzaken bij een of meer personen bezetenheid door de duivel; heksen gedragen zich godslasterlijk (ketterij). Voor de beide laatste misdrijven is hulp van de duivel onontbeerlijk.

De beide elementen (A1 en A2) kombinerend kom ik tot een indeling in *traditionele* voorstellingen (duivel speelt geen of zeer ondergeschikte rol) en *demonologische* voorstellingen. Twee belangrijke varianten van de traditionele voorstellingen zijn die volgens welke een heks alleen persoonlijke schade toebrengt (Essex) en die waarbij heksen ook gemeenschappelijke rampen (zie bijv. Mandrou over Frankrijk) veroorzaken. Volgens de demonologische voorstellingen, die we vanaf het eind van de 15e eeuw — *Malleus Maleficarum* — in delen van Europa aantreffen, zijn heksen en duivel de personifikatie van het kwaad: naast de traditionele activiteiten worden de heks nu ook het verwekken van bezetenheid (o.a. de z.g. bezetenheidsepidemieën in Frankrijk) en het heks zijn als zodanig (o.a. bij massale processen) aangewreven.

Zeer globaal geformuleerd zien we een ontwikkeling, die zich overigens ongelijkmatig en niet overal voordoet, in de richting van een toenemende differentiatie (m.b.t. de soorten kwaad die heksen aanrichten) en integratie (m.b.t. de rol van de duivel: komplot en heksensabbath) van de voorstellingen: hekserij wordt in een onpersoonlijker sfeer en een georganiseerder kader gezien en als een ernstiger bedreiging ervaren. De demonologische voorstellingen worden door ontwikkelde mensen uitgewerkt, gesystematiseerd, geuniformeerd en als alomvattend systeem op schrift gesteld: de boekdrukkunst maakt een voorheen ongekeerde verbreiding van de ideeën mogelijk. Onze kennis omtrent tijdstip en mate van verbreiding, aanvaarding en manipulatie van diverse soorten hekserijvoorstellingen, inclusief het belang dat mensen hieraan toekenden, is echter uiterst gering. Uit aantal, oplage, taal en inhoud van publikaties over hekserij en uit de stukken over de heksenprocessen kan bij benadering worden afgeleid hoe meer ontwikkelde mensen in verschillende perioden en gebieden over hekserij dachten. Enerzijds zien we in deze kringen in de 16e en 17e eeuw een toenemende preokkupatie met demonologische voorstellingen, anderzijds vallen ook tegengeluiden

te beluisteren. Bovendien krijgen deze ideeën niet overal of pas in een relatief laat stadium bekendheid. Nog moeilijker te achterhalen zijn de door „het volk” gehuldigde hekserijvoorstellingen: we kunnen ons afvragen in hoeverre er sprake was van enigszins duidelijke en uniforme hekserijvoorstellingen of dat er veel individuele en kollektieve speelruimte voor twijfel of ook ongeïnteresseerdheid en onverschilligheid bestond. In welke mate drongen de demonologische voorstellingen door?

Het lijkt niet onaannemelijk dat verbreiding en soort van hekserijbeschuldigingen en -vervolgingen in sterke mate samenhangen met de aard van de voorstellingen, evenals met de verbreiding en aanvaarding daarvan. In zijn algemeenheid vormt hekserijgeloof een noodzakelijke voorwaarde voor heksenbeschuldiging en -vervolging. Voor massale heksenvervolgingen vormen echter demonologische ideeën (komplot met de duivel, heksen kennen elkaar van de Sabbath) een noodzakelijke voorwaarde. Naarmate heksen volgens de voorstellingen een minder ernstige bedreiging vormen, zal minder streng worden opgetreden. Anderzijds zal de ontwikkeling en geloofwaardigheid van diverse hekserijvoorstellingen mede worden beïnvloed door beschuldigings- en vervolgingsactiviteiten en -procedures, waarvan als het ware een zelfbevestigende werking uitgaat: zo kunnen de dikwijls onder folteringën verkregen heksenbekenntnissen en de daarop volgende vonnissen veelal het geloof in de mogelijkheid en het gevaar van hekserij hebben versterkt. Stopzetting van de justitiële vervolgingen of althans invoering van strengere maatstaven voor de bewijsvoering zal in omgekeerde zin, zij het trager, consequenties hebben gehad voor de verbreiding van hekserijvoorstellingen.

Behalve op de hier behandelde elementen uit de hekserijvoorstellingen wil ik een indeling van heksenvervolgingen ook baseren op:

B. De aard en de omvang van beschuldigingen en vervolgingen

1. De relatie tussen heks en slachtoffer en het initiatief tot beschuldigen:

- a. Er is een persoonlijke relatie tussen heks en slachtoffer, o.a. gebaseerd op ruimtelijke nabijheid en/of verwantschap. Het slachtoffer beschuldigt, hiertoe soms van bovenaf gestimuleerd.*
- b. Er is een meer onpersoonlijke relatie tussen heks en slachtoffer, nl. wanneer de hele gemeenschap waarvan de heks deel uitmaakt, slachtoffer is. Beschuldiging kan uitgaan van een of meer slachtoffers, als het ware van onderop, dan wel gestimuleerd of geïnitieerd worden van bovenaf,*

bijv. door plaatselijke of van buitenaf komende specialisten (denk aan: leden van een gerechtshof, rondreizende inquisiteurs).

- c. De heks wordt buiten de eigen gemeenschap gezocht: hoewel deze constructie af en toe in de cultureel-anthropologische literatuur wordt aangetroffen, heb ik hiervan in de literatuur over Europa geen aanwijzingen gevonden.

Naarmate de relatie heks-slachtoffer persoonlijker is, is de kans op van bovenaf gestimuleerde en georganiseerde beschuldigingen gering en zullen hekserijbeschuldigingen vooral het karakter van een persoonlijk konflikt hebben. Wanneer heks en slachtoffer in een onpersoonlijker relatie tot elkaar staan, zullen de beschuldigingen ofwel primair een instrument van machtsstrijd vormen, ofwel (mede) gericht zijn tegen personen of groeperingen die zich onderscheiden door uiterlijk (sexe, leeftijd, lichamelijke tekortkomingen, huidskleur) of „afwijkend” gedrag.

2. *De aard van de aanklacht:* hiervoor kan ik verwijzen naar de voorstellingen omtrent de door heksen aangerichte schade (A2). Bij traditionele voorstellingen zal het aksent van de aanklacht liggen op een door de heks bedreven maleficium, hetzij in de persoonlijke sfeer in de vorm van dood, ziekte of ongeluk, hetzij mogelijk in de meer onpersoonlijke sfeer in de vorm van epidemie, misoogst of oorlog. Over de verbreiding van dit laatste type beschuldiging bij traditionele Europese voorstellingen is mij weinig bekend. Dit geldt eveneens voor de demonologische voorstellingen: of gemeenschappelijke rampen hierbij een groter aandeel vormen dan bij de traditionele voorstellingen, is ook onbekend. Of de massale heksenvervolgingen met het bedreigende karakter van dergelijke rampen in verband kunnen worden gebracht, valt dan ook moeilijk te zeggen. Voor de demonologische voorstellingen lijkt mij veeleer kenmerkend de mogelijkheid om het zwaartepunt van de aanklacht te leggen bij het „heks zijn”, waarbij het maleficium, zo het al heeft plaatsgevonden, sterk op de achtergrond wordt gedrongen: hekserij wordt gelijkgesteld aan ketterij en dient systematisch en konsekwent vervolgd en uitgeroeid te worden.

3. *De beschuldigingen staan al dan niet los van elkaar:* er is al dan niet sprake van een „sneeuwbaaleffekt”, waarbij heksen elkaar gedwongen of spontaan aangeven, dan wel beheksten (de zg. bezetenen) steeds nieuwe schuldigen aanwijzen. Een dergelijk sneeuwbaaleffekt treedt alleen op bij demonologische voorstellingen (heksen werken samen, kennen elkaar): de aanklacht zal vooral worden gebaseerd op het „heks zijn” en de kans dat ook groe-

peringen die gewoonlijk buiten schot blijven, worden beschuldigd, neemt toe.

4. *Heksenwetgeving en rechtspraak*: er is variatie in de mate van institutionalisering van heksenvervolgingen en -bestraffingen en in de aard van de juridische regelingen en praktijken m.b.t. hekserij.

a. *Mate van institutionalisering*: wanneer hekserij niet een juridisch erkend misdrijf vormt, kunnen heksenbeschuldiging en -bestrafing al dan niet verboden en strafbaar zijn. Naarmate van bovenaf scherper stelling wordt genomen tegen heksenvervolging, zal de kans op massale vervolgingen geringer zijn. Indien hekserij wel een juridisch erkend misdrijf is, doet zich de vraag voor hoe vaak hekserijverdenking en -beschuldiging door verdere aktie worden gevolgd en hoe vaak en in welke gevallen de voorkeur wordt gegeven aan formele dan wel aan informele vervolging.

b. *Juridische regelingen en praktijken*: voorbijgaand aan belangrijke kwesties als de organisatie van de rechtspraak (bevoegdheden, toezicht, beroepsmogelijkheden) en de mate van centralisatie, wil ik hier vooral de aandacht vestigen op het verloop van het heksenproces: behalve de hierboven genoemde punten (zie B1, B2 en B3) is ook van belang hoe de bewijsvoering verloopt, of tortuur wordt toegepast, of een bekentenis nodig is, of verdediging mogelijk is en welke straffen worden uitgedeeld. De inhoud van de heksenwetgeving verschaft geen direkte aanwijzingen omtrent deze rechtspraktijken: het is bekend dat het bestaan van heksenwetten nog geen toepassing ervan impliceert (deze wetten worden vaak pas geruime tijd na de beëindiging van justitiële vervolgingen ingetrokken), en dat de wetten in diverse perioden en gebieden verschillend worden geïnterpreteerd en toegepast, milder maar ook strenger. Ongeacht de aard van de voorstellingen en de aard van de aanklacht, treffen we variaties en fluktuaties aan in het aantal processen, het percentage doodstraffen, andere straffen en vrijspraken, het toepassen van tortuur en de noodzaak tot het verkrijgen van een bekentenis. Doodstraf en tortuur komen ook voor bij op traditionele voorstellingen gebaseerde rechtspraak: in Essex ontbreekt weliswaar de tortuur, maar daar kan, in tegenstelling tot elders, de heks worden veroordeeld zonder dat ze bekend heeft. Toch onderscheidt de met demonologische voorstellingen verbonden heksenrechtspraak zich door een veel grotere vatbaarheid voor massaliteit en gewelddadigheid van de processen. Volgens de demonologie is het mogelijk hekserij als komplot met de duivel en als ketterij te zien, waarvan de gemeenschap zo rigoureuus mogelijk gezuiverd dient te worden. Deze voorstelling rechtvaardigt de toepassing van uitzonderlijke procedures:

- het initiatief tot de aanklacht kan uitgaan van de rechter;
- de heks wordt op grond van „heks zijn” veroordeeld;
- suggestieve, aan de Malleus ontleende vragen worden nu ook tijdens de tortuur gesteld;
- de tortuur wordt vaker en wreder toegepast;
- verdediging is verboden of onmogelijk omdat dit voor de verdediger te grote risico's meebrengt;
- heksen worden gedwongen namen van medeplichtigen te noemen (zie B3).

Een en ander impliceert dat de kans op ontsnapping voor de heks vrijwel uitgesloten is en dat het aantal beschuldigen en doodstraffen een enorme omvang kan aannemen.

5. *Aantal vervolgd en doodstraffen per periode en beperkt gebied*: worden relatief grote aantallen mensen, behorende tot eenzelfde lokale gemeenschap, binnen een betrekkelijk korte periode wegens hekserij vervolgd en met de dood bestraft?

De hier beschreven elementen kunnen nu met elkaar worden gekombineerd door ze als het ware te projecteren op een continuüm.

Schema van de voornaamste elementen van heksenvervolgingen

A1 en 2 <i>voorstellingen</i> : traditioneel	demonologisch
B1 <i>relatie heks-slachtoffer</i> : persoonlijk	onpersoonlijk
<i>initiatief tot vervolgen</i> : van onderop	van bovenaf
B2 <i>aard van de aanklacht</i> : maleficium	heks zijn
B3 <i>verband tussen beschuldigingen</i> : geen verband	wel verband
B4 <i>rechtspraak</i> : „normale” procedures	uitzonderlijke procedures
B5 <i>omvang in beperkt gebied</i> : niet-massaal	massaal

Een confrontatie met de in werkelijkheid in de 16e en 17e eeuw aangetroffen heksenvervolgingen zal een verdere verfijning van dit schema kunnen opleveren, waarbij we tevens worden geattendeerd op „onregelmatigheden” in combinaties van elementen. Op grond van het materiaal uit de hiervoor besproken publikaties is reeds een voorlopige indeling mogelijk in:

- I. traditionele,
- II. niet-massale demonologische en
- III. massale demonologische heksenvervolgingen.

Voorzover mij bekend zijn de traditionele heksenvervolgingen steeds niet-

massaal. In deze indeling zijn de aard van de voorstellingen en de omvang van de vervolgingen met elkaar in verband gebracht.

I. *Traditionele heksenvervolgingen*: een voorbeeld is *Essex* (behalve in 1645). Het initiatief tot beschuldiging komt van onderop, er is een persoonlijke relatie tussen heks en slachtoffer, de heks wordt een maleficium ten laste gelegd, er is geen verband tussen de beschuldigingen en er is „normale” rechtspraak.

Mengvorm van I en III: Essex in 1645. Uitzonderd het aspekt van de „normale” rechtspraak, vinden we de elementen van I terug. Hieraan worden toegevoegd: de stimulerende werking van de heksenjagers Hopkins en Stearne, die sterk beïnvloed zijn door demonologische voorstellingen, een zekere mate van tortuur toepassen en strengere straffen uitdelen. Toch is hier geen sprake van eenzelfde massaliteit en gewelddadigheid als we wel op het vasteland aantreffen: zo blijft het aantal doodvonnissen tot 19 van de 36 aangeklaagden beperkt.

II. *Niet-massale demonologische heksenvervolgingen: gebieden van het Europese vasteland en Schotland*. Het initiatief tot beschuldiging komt van onderop in gevallen van maleficium, daarbij eventueel van bovenaf gestimuleerd (bijv. de zg. bezetenheidsprocessen in Frankrijk); er is dan sprake van een persoonlijke relatie tussen heks en slachtoffer(s). In gevallen van aan de hele gemeenschap toegebrachte schade (epidemie etc.) en godslastering (ketterij) kan het initiatief van onderop, van bovenaf, of gekombineerd worden genomen; de relatie heks-slachtoffer is een onpersoonlijke. Er is (vrijwel) geen verband tussen de beschuldigingen, er is „normale” rechtspraak.

III. *Massale demonologische heksenvervolgingen: gebieden van het Europese vasteland, Schotland, Salem (Noord-Amerika)*. De aanvankelijke aanklacht en het initiatief daartoe kunnen volgens dezelfde lijnen verlopen als bij de niet-massale demonologische hekserij. Daarna zien we dat het initiatief vooral van bovenaf komt, veelal de aanklacht van „heks zijn” wordt gehanteerd, uitzonderlijke procedures (zie B4) worden toegepast en de beschuldigten medeplichtigen noemen. Salem vormt in zoverre een uitzondering, dat de aandrang van onderop (hysterische meisjes) gedurende de hele vervolgingsperiode sterk blijft. Steeds hebben we te maken met hevige

vervolgingen in een betrekkelijk klein gebied en in een periode van hoogstens enkele jaren.

De hier gepresenteerde vergelijking en indeling van heksenvervolgingen vertoont een belangrijk hiaat, dat ik door gebrek aan gegevens niet kan opvullen. Dit betreft *de wijze waarop beschuldiging en vervolging wegens hekserij door de betrokkenen zelf gehanteerd en ervaren worden*: de hierover gemaakte opmerkingen onder BI naar aanleiding van de relatie tussen heks en slachtoffer en het initiatief tot beschuldigen, moeten veel grondiger worden uitgewerkt. Hebben we vooral te maken met persoonlijke conflicten, waarover, in welke context? Betreft het vooral de vervolging van „afwijkende” personen of groeperingen, die al dan niet als zondebok voor gemeenschappelijke ellende fungeren? Is er sprake van machtsstrijd, tussen wie, op welke niveaus? In hoeverre en hoe vaak dient hekserij als verklaring van persoonlijk ongeluk? Welke combinaties van deze mogelijkheden treffen we aan?

Het bovenstaande geeft een indruk van het soort gegevens dat nodig is om de eerste vraag van de probleemstelling, nl. naar overeenkomsten en verschillen tussen massale en niet- of minder-massale heksenvervolgingen, te beantwoorden. Aan de hand van verdere materiaalverzameling zal een overzicht kunnen worden verkregen van spreiding en intensiteit van de diverse soorten heksenvervolgingen per periode. Ook zal dan de hier gepresenteerde indeling verfijnd en aangevuld kunnen worden. Dit geldt met name voor de massale demonologische heksenvervolgingen, waarbij we vermoedelijk verdere differentiaties kunnen aanbrengen naar de aspecten van door wie en waarom massale vervolgingen zijn gestimuleerd en mogelijk gemaakt, en hoe het verdere verloop is geweest. Toch lijkt het reeds bij de huidige stand van kennis zinvol om voor deze massale heksenvervolgingen een (gedeeltelijk) ander verklaringskader te hanteren dan voor niet-massale heksenvervolgingen.

Vraag 2: overeenkomsten en verschillen tussen massale heksenvervolgingen en andersoortige, massale, lokale vervolgingen

Op basis van het voor dit artikel gebruikte materiaal is het niet mogelijk deze vraag nader uit te werken. Afgezien van mijn belangstelling voor de problematiek van massale vervolgingen als zodanig, lijkt een verbreding van perspectief in deze richting onontbeerlijk voor een bevredigend inzicht in de massale heksenvervolgingen. Indien nl. de overeenkomsten tussen andersoortige massale vervolgingen en massale heksenvervolgingen groot

blijken te zijn, dan ligt het voor de hand dat (aspecten van) deze massale vervolging in eenzelfde verklaringskader moeten worden ondergebracht.

Deze overeenkomsten zouden o.m. kunnen betreffen:

- de voorstellingen omtrent het kwaad dat de vervolgdgen aanrichten;
- de relatie vervolgdgen — „slachtoffers” — beschuldigers;
- de wijze waarop beschuldigingen en vervolgingen door de betrokkenen gehanteerd en ervaren worden;
- duur, intensiteit en geografische concentratie van de vervolgingen.

Trevor-Roper beziet al dergelijke vervolgingen vanuit het zondebokperspektief: onder moeilijke omstandigheden zoeken mensen een verklaring en een uitlaatklep voor hun angstgevoelens door bepaalde groepen of categorieën mensen hiervoor aansprakelijk te stellen en te straffen. Hoewel deze zeer vage formulering zich niet zonder meer voor toetsing leent en naamgeving de verklaring lijkt te vervangen, is het zeker zinvol in deze richting verder te denken.

We moeten dan o.m. onderzoeken of massale, lokale vervolgingen steeds worden voorafgegaan door ernstige gemeenschappelijke problemen (bijv. epidemieën, hongersnood, oorlogsgeweld) en welke problemen door grote groepen mensen als zodanig worden ervaren. Zijn er ook massale, lokale vervolgingen zonder aantoonbare, hieraan voorafgaande gemeenschappelijke problemen en bedreigingen? In dat geval moet worden onderzocht of er sprake is van louter van buitenaf en/of van bovenaf georganiseerde vervolgingen (denk aan de moord op de Tempeliers, de uitroeiing van de Stedingers (26)). Wanneer is de kans groot dat massale vervolgingen als machtsinstrument worden gehanteerd? Ook valt te onderzoeken of massale vervolgingen de enig mogelijke reactie op ernstige gemeenschappelijke problemen vormen: zien we, met andere woorden, iedere epidemie, hongersnood of welke als ernstig ervaren problematiek ook, vergezeld gaan van massale vervolgingen? Hoogstwaarschijnlijk zal deze vraag ontkennend worden beantwoord, waarmee dan tevens verdere vragen zich opdringen. Zo moet worden onderzocht of dezelfde soort gebeurtenissen (epidemie etc.) wel steeds als een even ernstige bedreiging wordt ervaren en of mensen steeds een verklaring zoeken. En of eventuele verklaringen altijd worden gezocht in de richting van menselijke zondebokken, of dat ook bovennatuurlijke of onpersoonlijke (bijv. de kerk, de staat) krachten aansprakelijk worden gesteld. Ook moeten we weten of er, in het geval van het gebruik van menselijke zondebokken, per periode en gebied steeds één zondebokcategorie is, of dat (soms) meerdere categorieën (bijv. heksen en Joden) afwisselend of zelfs tegelijk voor vervolging in aanmerking komen. Kortom, onmisbaar

is een nauwkeurig overzicht van welke mensen, wanneer, waar en onder welke omstandigheden voor welk soort gemeenschappelijke, maar ook meer persoonlijke problemen al dan niet bepaalde soorten verklaringen zoeken, en wanneer in deze verklaringen de beschuldiging van bepaalde groepen of categorieën mensen (en welke mensen) centraal staat.

Ook al wordt op een gegeven moment een bepaalde categorie mensen voor gemeenschappelijke ellende aansprakelijk gesteld, dan nog is het de vraag of dit automatisch tot massale vervolging leidt. Het is goed denkbaar dat eventuele aandrang tot vervolging van onderop wordt afgeremd door lokale of bovenlokale machthebbers, of dat mogelijk aan nog meerdere voorwaarden moet zijn voldaan, wil het tot een massale vervolging kunnen komen. Deze problematiek komt nog uitvoeriger ter sprake bij de behandeling van de derde vraag. In ieder geval zullen we moeten beschikken over een overzicht van de aard en de spreiding van massale, lokale vervolgingen in de loop van de 16e en 17e eeuw, inclusief ook een ruime daaraan voorafgaande en daarop volgende periode: op basis van de gevonden overeenkomsten en verschillen kan mogelijk een verdere indeling worden gemaakt en worden bepaald in hoeverre massale heksenvervolgingen (mede) vanuit het perspectief van (bepaalde soorten) andere massale, lokale vervolgingen bestudeerd kunnen en moeten worden.

Vraag 3: verklaring van ontstaan, verloop en einde van massale, lokale heksenvervolgingen

Nu de problematiek van de massale heksenvervolgingen is afgegrensd van de overige heksenvervolgingen, en een perspectieverruiming naar de kant van andersoortige massale, lokale vervolgingen is gesuggereerd, kan een poging worden ondernomen om de kausaliteitsvragen nader te specificeren en richtingen voor verder onderzoek aan te geven.

Kort samengevat komt de problematiek op het volgende neer: *Waarom komen massale, lokale heksenvervolgingen alleen in de 16e en 17e eeuw voor?* Welke veranderingen in Europa hebben deze vervolgingen toen mogelijk gemaakt, en waardoor komt hier op een gegeven moment een eind aan? Vermoedelijk vormt de ontwikkeling, verbreiding en aanvaarding van *demonologische voorstellingen* (*Malleus Maleficarum*) een noodzakelijke voorwaarde voor deze vervolgingen: in Essex, waar de heksenprocessen alleen in 1645 een wat massaler karakter aannemen, worden de continentale demonologische voorstellingen pas tegen het eind van de 16e eeuw en dan nog slechts op zeer beperkte schaal bekend. Bij de behandeling van vraag 1 (p. 322) heb ik al gewezen op dit verband, maar ook op de hiaten in onze

kennis omtrent de verbreiding en de aanvaarding van de demonologische voorstellingen en de reacties hierop. Het is dan ook (nog) niet mogelijk nauwkeuriger aan te geven welke mate van verbreiding en aanvaarding van demonologische voorstellingen noodzakelijk is voor het optreden van massale heksenvervolgingen. De verklaring van ontwikkeling, verbreiding en verdwijnen van de demonologische voorstellingen voert ons naar het terrein van de veelomvattende problematiek van de ontwikkeling van kennis en wetenschap en van diverse vormen van magisch-mythisch denken. Thomas' studie over religie en magie in Engeland vormt een goed voorbeeld van deze benadering. Daarbij zou echter de aandacht niet alleen moeten uitgaan naar het wisselende aandeel van magisch-mythisch denken, de variaties in soorten magisch-mythisch denken en het hierop gebaseerde handelen van mensen, maar ook naar de kwestie wanneer bepaalde soorten verschijnselen al dan niet door bepaalde mensen als problematisch worden ervaren en gevoelens van onzekerheid, angst of verwondering oproepen. Ook dit laatste is geen konstant gegeven en verdient grondige bestudering.

Behalve de demonologische voorstellingen vormt ook de ontwikkeling van een *institutioneel kader* waarbinnen heksen, die als zodanig vaak moeilijk herkenbaar zijn, in groten getale opgespoord en vervolgd kunnen worden, een noodzakelijke voorwaarde voor massale heksenvervolgingen. Aanvankelijk is dit de kerkelijke inquisitierechtspraak, die overigens op veler weerstand stuit (bijv. begin 16e eeuw in Duitsland), later wordt de vervolging van heksen in het gewone strafrecht geregeld en door wereldlijke rechtbanken uitgevoerd. De massale heksenvervolgingen treden niet meer op, wanneer de rechters, veelal in de loop van de 17e eeuw, hogere eisen aan de bewijsvoering gaan stellen, en minder in de ban van demonologische voorstellingen gevangen raken. Vermoedelijk vooral bij minder ontwikkelde mensen leiden de demonologische voorstellingen echter ook daarna nog een lang bestaan.

Een combinatie van beide ontwikkelingen, de verbreiding van demonologische voorstellingen en institutionalisering van heksenvervolging, maakt een samenleving kwetsbaar voor massale heksenvervolgingen: deze structurele kwetsbaarheid (27) leidt echter niet zonder meer tot dergelijke vervolgingen. De volgende vraag luidt dan ook: *waarom komen massale, lokale heksenvervolgingen op bepaalde tijden en in bepaalde plaatsen wél voor, en waarom ontbreken ze in dezelfde plaatsen op andere tijden en elders gedurende de hele periode?*

Het nu beschikbare materiaal bevat voldoende aanwijzingen dat massale heksenvervolgingen niet in alle structureel kwetsbare gebieden zijn voor-

gekomen. Een frappant voorbeeld is Frankfurt am Main, gesitueerd in het centrum van een gebied met hevige heksenvervolgingen, en waar desalniettemin geen enkele heks ter dood is veroordeeld (28). In de gebieden waar dergelijke vervolgingen wel worden aangetroffen, zijn ze allerminst een kontinu verschijnsel. Zo vertonen ook de niet-massale demonologische hekserij en andersoortige massale vervolgingen fluktuaties per gebied en periode. Helaas kan een en ander (nog) niet in kaart worden gebracht volgens de in vraag 1 en 2 uitgewerkte ideeën. Het volgende vormt dan ook een tamelijk spekulatieve opsomming van bevorderende en remmende factoren, die in onderlinge samenhang het al dan niet uitbreken van een massale heksenvervolging bewerkstelligen. Strukturele kwetsbaarheid voor massale heksenvervolgingen veroorzaakt deze vervolgingen niet zonder meer. Een of meer mensen moeten daartoe een meer of minder bewust gewilde en bedoelde *mobilisering* op gang brengen: de aandrang kan van onderop komen, van buiten- en/of van bovenaf (zie Baschwitz, die de heksenjachten beschrijft als terreuruitoefening van een kleine groep mensen (29)), dan wel op enigerlei wijze gekombineerd. De beweegredenen en motieven hiertoe kunnen sterk uiteen en dooreen lopen:

- men zoekt zondebokken voor gemeenschappelijke moeilijkheden;
- men hanteert verdachtmaking en vervolging als middel om eigen macht, aanzien en/of bezit te vermeerderen; men probeert persoonlijke spanningen, bijvoorbeeld ten gevolge van onderdrukte verlangens, af te reageren.

In het eerste geval moeten we ons weer (zie ook vraag 2) afvragen welke gemeenschappelijke problemen door welke mensen en waarom op rekening van welke andere mensen worden geschreven, of welke problemen meer indirect een klimaat scheppen dat als het ware een gunstige voedingsbodem voor „zuiveringsakties” vormt. Hiertoe moet o.m. worden onderzocht of er ten tijde van het uitbreken van massale, lokale heksenvervolgingen sprake was van epidemie, hongersnood, oorlog en andere belangrijke conflicten en problemen.

In het tweede geval behoeven de verklaring en oplossing van gemeenschappelijke moeilijkheden niet centraal te staan: van primair belang is hierbij de analyse van politieke, kerkelijke en andere tegenstellingen en daarmee verbonden machtsstrijd. In werkelijkheid zullen vooral combinaties van deze gevallen voorkomen, maar het zwaartepunt kan toch sterk bij één van drieën liggen: ook kan dit in de loop van een periode van massale heksenvervolging verschuiven.

De kans dat in een bepaalde plaats op een gegeven moment al dan niet

als zodanig bedoelde mobiliseringspogingen voor massale heksenvervolging worden ondernomen, wordt vermoedelijk in sterke mate bepaald door de hier genoemde bevorderende factoren op het lokale vlak, die deels ook in een ruimer gebied werkzaam kunnen zijn (bijv. oorlog), en die in een eveneens ruimer kader van structurele kwetsbaarheid (demonologische voorstellingen en heksenrechtspraak) opereren. In dit verband moet echter zeker ook de vraag worden gesteld waarom mobilisering voor heksenvervolging en niet (?) voor andersoortige vervolging optreedt: zijn er geen andere boosdoeners te vinden (t.t.v. de massale heksenvervolgingen in Würzburg waren de Joden reeds lang verbannen (30)), vormen heksen een weerlozer prooi of leent de meer incidentele heksenvervolging zich vrij gemakkelijk voor uitbreiding tot massale proporties, terwijl grotere barrières overwonnen moeten worden voor in die tijd mogelijk minder geïnstitutionaliseerde vervolging van andere categorieën mensen.

Structurele kwetsbaarheid en mobilisering voor massale heksenvervolging kunnen tesamen een dergelijke vervolging veroorzaken, indien onvoldoende remmende krachten optreden. Een remmende werking kan uitgaan van *tegenmobilisering* en van *structurele onkwetsbaarheid* bevorderende factoren:

- een krachtig tegen massale heksenvervolging optredende lokale overheid, die geen uitzonderlijke rechtspraakprocedures duldt. De kans op een sterk bestuur neemt waarschijnlijk af in tijden van verwarring en burgeroorlog;
- een sterk centraal bestuur, dat massale heksenvervolging verbiedt, dan wel strenge maatstaven ten aanzien van bewijsvoering en handhaving van de „normale” rechtspraakprocedures oplegt: vergelijk de door Mandrou beschreven groeiende invloed van het Parijse parlement in de 17e eeuw;
- structurele belemmeringen op lokaal niveau: spreiding van bevoegdheden en verantwoordelijkheid bij rechtspleging en de aanwezigheid van beroeps- en kontrolemogelijkheden zullen de kans op toepassing van uitzonderlijke rechtspraakprocedures verminderen.

Verder onderzoek is nodig naar de aard en de uitwerking van dergelijke remmende invloeden, en naar de oorzaken van het al dan niet aanwezig en werkzaam zijn van deze invloeden. Hiertoe moet een groot aantal gevallen van massale heksenvervolging worden vergeleken met perioden en gebieden zonder massale heksenvervolging.

Het is vermoedelijk zinvol om de verklaring van andersoortige massale vervolgingen eveneens in termen van structurele (on)kwetsbaarheid,

mobilisering en tegenmobilisering te gieten. Van structurele kwetsbaarheid kan dan gesproken worden als mensen voorstellingen hanteren, volgens welke bepaalde groepen of categorieën mensen verantwoordelijk worden geacht voor gemeenschappelijke en persoonlijke ellende, en de remedie bestaat uit vervolging en bestraffing van deze mensen. Het is echter de vraag of ook voor andersoortige massale vervolgingen een zekere institutionalisering van de vervolging steeds een noodzakelijke voorwaarde vormt. Wel zal sprake moeten zijn van een zeker niveau van sociaal aanvaarde gewelddadigheid: naarmate geweld een minder akseptabel middel wordt om problemen op te lossen en de beheersing van gewelddadigheid effectiever wordt georganiseerd, wordt de kans op massale vervolgingen geringer.

De benadering van mobiliseringskwesaties zal voor alle soorten massale, lokale vervolgingen grotendeels parallel kunnen lopen.

Tot de problematiek van de massale, lokale heksenvervolgingen behoort tenslotte ook de vraag *waardoor een dergelijke vervolging wordt beëindigd, na minimaal enkele maanden, maximaal enkele jaren in een beperkt gebied te hebben geduurd.*

Voor een beantwoording van deze vraag kan worden gezocht in de richting van afnemende mobiliseringsactiviteiten en/of tegenmobilisering.

In het voorgaande is een indeling van heksenvervolgingen ontworpen en een benadering van massale, lokale heksenvervolgingen ontwikkeld, die als leidraad voor verder onderzoek kan dienen. Met de analyse van massale vervolgingen in termen van structurele (on)kwetsbaarheid, mobilisering en tegenmobilisering, is gepoogd richtingen voor een verklaring van massale heksenvervolgingen aan te geven. De met deze aanpak verbonden operationaliseringsproblemen zijn slechts ten dele opgelost.

Bij de uitwerking van de vraagstellingen is de aandacht gevestigd op het soort benodigde gegevens: wat nog het meest in het oog springt is het ontbreken van een overzicht van plaats, tijdstip en verloop van diverse soorten heksenvervolgingen en andersoortige massale, lokale vervolgingen in het 16e en 17e eeuwse Europa. Met een variant op Monter (31) wil ik besluiten met de opmerking, dat de heksenvervolgingen in het algemeen, en de massale heksenvervolgingen in het bijzonder, nog een mysterie zijn, dat echter door gezamenlijk en systematisch opgezet onderzoek wellicht nader tot een oplossing kan worden gebracht.

Noten

1. J. Goudsblom, A. Gijswijt, A. Huussen en Renate Rubinstein dank ik voor hun advies en kritiek.
2. Volgens traditionele schattingen werden in deze periode tot ongeveer 1 miljoen heksen terechtgesteld. Vanhemelrijck betwijfelt echter of dit aantal ook maar bij benadering zo hoog was. Zie: F. Vanhemelrijck, *De bestraffing en de frequentie van de hekserij*, in: *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 49, 2, 1971, pp. 501-512.
3. Om enkele te noemen: — Wilhelm Gottfried Soldan, *Geschichte der Hexenprozesse aus den Quellen dargestellt*, Stuttgart, 1843;
— Joseph Hansen, *Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hexenwahns und der Hexenverfolgung im Mittelalter*, Bonn, 1901;
— Henry Charles Lea, *Materials toward a history of witchcraft*, New York, 1957; en ook het werk van de massapsycholoog:
— Kurt Baschwitz, *De strijd met den duivel*, Amsterdam, 1948 en: *Hexen en heksenprocessen*, Amsterdam, 1964.
4. H. R. Trevor-Roper, *The European witch-craze of the 16th and 17th centuries*, Pelican, 1969.
5. Robert Mandrou, *Magistrats et sorciers en France au XVIIe siècle*, Paris, 1968.
6. Alan Macfarlane, *Witchcraft in Tudor and Stuart England*, London, 1970;
Keith Thomas, *Religion and the decline of magic*, London, 1971.
7. F. William Monter, *The historiography of European witchcraft: progress and prospects*, in: *The journal of interdisciplinary history*, vol. 11, number 4, spring 1972, pp. 435-452.
8. Mary Douglas (ed.), *Witchcraft confessions and accusations*, London, 1970.
9. Hiervoor maak ik graag gebruik van resultaten van de uit historici en sociologen samengestelde werkgroep „Europese heksenvervolgingen” (febr.-juni 1972, Universiteit van Amsterdam).
10. Trevor-Roper, p. 8.
11. Mandrou, p. 13.
12. Macfarlane, p. 11.
13. Macfarlane, p. 9.
14. Trevor-Roper, p. 9.
15. J. Goudsblom, *Kriteria voor sociologisch werk en rolomschrijvingen voor sociologen*, bijdrage voor N.S.A.V. „voorjaarsmarkt” 1972.
16. Zie *Times Literary Supplement*, 30 okt. 1970 en Mandrou, p. 152.
17. Mandrou, p. 121.
18. Macfarlane, p. 95.
19. Macfarlane, p. 197.
20. Macfarlane, p. 198.
21. Macfarlane, p. 140.
22. Macfarlane, p. 202.
23. Thomas, p. 657.
24. Thomas, p. 663.
25. Relevantie in wetenschappelijk opzicht, voorzover onze empirische en theoretische kennis wordt vergroot; in maatschappelijk opzicht, voorzover deze kennis kan bijdragen tot signaleren en oplossen van samenlevingsproblemen.

26. Baschwitz, *Heksen en heksenprocessen*, pp. 69, 71, 72.
27. Mijn benadering is een sterk vereenvoudigde versie van Smelser's benadering van kollektief gedrag. Zie: Neil J. Smelser, *Theory of collective behavior*, London, 1962.
28. Walter Eschenroder, *Hexenwahn und Hexenprozess in Frankfurt am Main*, Gelnhausen, 1932.
29. Baschwitz, *De strijd met den duivel*, p. 193.
30. M. L. Bamberger, *Ein Blick auf die Geschichte der Juden in Würzburg*, Würzburg, 1905. In 1565 werden de Joden uit Würzburg verbannen; massale heksenvervolgingen vonden plaats in de periodes 1616-1619 en 1626-1629.
31. Monter, p. 451: „*Witches in general, and European witches in particular, are still mysterious.*”